
Impact Factor – 7.139

ISSN – 2348-7143

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal
PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March 2020 Special Issue- 25 Vol. 3

The Current Issues in Social Sciences in India (CISSI-2020)

Chief Editor
Mr. Arun B. Godam

Guest Editor
Principal Dr. V.G. Sanap
I/c Principal Prof. Dr. B.D. Kokate

Editor
Dr. R.K. Kale

Co-Editor
Dr. S.N. Akulwar
Dr. B.D. Jadhavar
Dr. S.E. Ghumatkar

Shaurya Publication, Latur

29.	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर निश्चलनीकरणचे परिणाम डॉ. प्रकाश बाबुराव तितारे	89
30.	नागरिकत्व सुधारणा विधेयक - २०१९ प्रशांत धलकाण्डा भाते	93
31.	राज्यपालाची राज्यघटनेतील भूमिका संघराज्य व्यवस्थेमध्ये लष्काराचे वातावरण निर्माण करणारी आहे प्रा.डॉ. प्रविण लोणारकर	95
32.	महिला सक्षमीकरणातील अडथळे धोरण दिल्लीचे शिक्षित	98
33.	भारताच्या आंतरराष्ट्रीय निर्यातीची वर्तमान प्रवृत्ती डॉ. राजेश गायधनी	102
34.	भारतातील दहशतवाद: समस्या आणि ऐतिहासिक पार्श्वभूमी प्रा. डॉ. राजू भागाजी बनारसे	108
35.	भारतातील आघाड्यांच्या राजकारणाचे यशापयश प्रा.डॉ. संतोष एस. खत्री, राकेश भिमराव बोरेसे	114
36.	भारतातील निश्चलनीकरण: कारणे आणि परिणाम कदम राम भोजु	117
37.	भारतीय नागरिकत्व : भूमिका व स्थिती डॉ.राम प्र.ताटे डॉ.अर्चना शिवाजी वाघमारे	120
38.	महिला सक्षमीकरण आणि भारतीय धोरण प्रा.रामदास खताळ	123
39.	भारतातील बेरोजगारीची सद्य:स्थिती, कारणे व उपाय प्रा.जाधव रामेश्वर दत्तराम	126
40.	भारतीय संयुक्त कुटुंब पद्धतीचे बदलते स्वरूप प्रा.डॉ. प्रमिला जाधव, रसाळ मंजूषा मुरलिधर	130
41.	भारतीय राजकारणात कलम 370 आणि कलम 35 - अ रद्द झाल्यामुळे होणारे बदल इंश्वर नथु राठोड	133
42.	भारतीय राजकारणासमोरील आव्हाने - जातीवाद डॉ. रवींद्र एम. बेले	135
43.	"महात्मा बसवेश्वरांच्या साहित्यातील सामाजिकता" प्रा.डॉ.मनोहर सिरसाट, रेणुका शिबलिंग आप्पा संभाहरे	137

महिला सक्षमीकरण आणि भारतीय धोरण

प्रा.रामदास खताळ

(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख), महिला महाविद्यालय, गेवराई, ता.गेवराई जि.बीड

प्रस्तावना :

समाजातील उपेक्षित, दुर्बल व वंचित घटकांना एकत्र करणे व या घटकांच्या सामाजिक, राजकीय व आर्थिक व्यवस्थेतील सहभाग निर्माण करून त्यांना सक्षम करणे या अर्थाने सक्षमीकरणाचा वापर केला जात आहे. अर्थात सक्षमीकरण ही संकल्पना भिन्न भिन्न संदर्भ असलेली संकल्पना आहे. ती कधी क्षमता वृद्धी, कधी कल्याण, कधी समानता, कधी महिला आणि पुरुषांतील सत्तासंतुलन तर कधी दारिद्र्य निर्मूलन या अर्थाने वापरले जाते. सक्षमीकरणाची संकल्पना ही खूपच व्यापक असून बहुआयामी व अनेक पैलू व संदर्भ असणारी आहे.

थोडक्यात सक्षमीकरण म्हणजे स्वभान किंवा आत्मभान येणे अशा अर्थाने अपेक्षित होते. स्त्री स्वातंत्र्य woman Liberation व स्त्री मुक्ती Woman Emancipation सक्षमीकरणाची ही पूर्वअट आहे. सक्षमीकरणासाठी स्त्रिला स्वतःच्या गुलामीची जाणीव होणे व शोषण मुक्तीचे आत्मभान येणे महत्वाचे असते. सक्षमीकरणात सत्तेची उतरंड पुनर्रचित करण्यापेक्षाही स्त्रीने स्वतः जागृत होऊन आपल्या विकासासाठी पुढाकार घेणे, आग्रह धरणे, गट तयार करून दबाव निर्माण करणे या गोष्टी महत्वाच्या आहेत. मुळात स्त्रियांना पुरुषांच्या कोषात अडकल्यावर आपले शोषण होत आहे याची जाणीव होत नाही का ? सक्षमीकरणाचा व्यापक अर्थाने विचार केला तर, व्यक्तीचे संसाधनावरील नियंत्रण, स्वविकासाबाबतचे स्वातंत्र्य असणे म्हणजे सक्षमीकरण होय.

महिलांचे सक्षमीकरण म्हणजेच स्त्रीने स्वतःच्या क्षमतांचा विकास करावयाचा व स्वतःवर परिणाम करणाऱ्या घरगुती व सामाजिक निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा प्रयत्न करावयाचा व जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात तिला प्राप्त होऊ शकणाऱ्या सर्व शक्तीची ओळख करून घेण्याचा प्रयत्न करणे होय.

महिलांना विकास प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांच्या क्षमतांची त्यांना जाणीव करून देऊन सामाजिक व कौटुंबिक निर्णयात सहभागी होण्यासाठी प्रयत्न करणे यालाच सक्षमीकरणाची प्रक्रिया म्हणता येईल.

महिलांचे सक्षमीकरण ही संकल्पना महिलांच्या विकासाच्या संदर्भात रुढ झाली आहे. सर्वप्रथम पावलो फ्रीरे, यांनी ही संकल्पना उपयोगात आणली. अवला महिलांना सबला करणे आणि त्यांना समान हक्क व संधी देणे हेच या मागील तत्व आहे. ऑक्सफर्ड शब्दकोषानुसार Empowerment म्हणजे Action of Empowering the state of being empowered म्हणजे सक्षम करण्यासाठी अधिकार प्रदान करणे, थोडक्यात अधिकार व सत्तेचे विकेंद्रीकरण असा अर्थ होता. समाजातील दुर्बल घटक मग तो कोणताही असा अशा पटकास अधिकार व सत्ता देऊन निर्णय प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेणे Empowerment या शब्दामध्ये power हा शब्द समाविष्ट आहे. महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना अत्यंत व्यापक असल्यामुळे तिचा नेमका अर्थ सांगणे अवघड आहे. तरीसुद्धा असे सांगता येईल की, महिलांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व प्रशासकीय क्षेत्रात योग्य प्रमाणात सहभागी करून निर्णय प्रक्रियेत सामील करणे म्हणजे महिला सक्षमीकरण होय.

उद्देश :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अनुषंगाने खालीलप्रमाणे उद्देश निश्चित करण्यात आली.

1. भारतातील महिला सक्षमीकरणाच्या विषयाच्या धोरणाचा अभ्यास करणे.
2. महिला सक्षमीकरणाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

गृहितके :

प्रस्तुत शोध निबंधाच्या अनुषंगाने खालीलप्रमाणे गृहितकांची निश्चिती करण्यात आली.

1. भारतात महिला सक्षमीकरणाला सुरुवात झालेली आहे.
2. भारतात महिला सक्षमीकरणासाठी शासकीय धोरणे निश्चित करण्यात आलेली आहेत.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी संशोधनातील दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीचा अवलंब केलेला असून त्यासाठी संदर्भग्रंथ, विविध पुस्तके, लेख, मासिके, वर्तमानपत्रे आणि इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या माहितीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. महिला सक्षमीकरण ही एक प्रक्रिया असून 19 व्या शतकात महिला सक्षमीकरणाला सुरुवात झालेली दिसून येते. प्रथमतः युरोपात महिलांना विविध अधिकार मिळवून देण्यासाठी जागतिक पातळीवर देश पातळीवरही विविध योजना आणि धोरणे निश्चित करून महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेला अधिक वेग देण्याचा प्रयत्न झाला. अनादी काळापासून विविध प्रकारच्या अधिकारापासून वंचित असणाऱ्या महिलांना अनेक योजना आणि धोरणे राबवून समाजात समानतेची, प्रतिष्ठेची वागणूक

मिळवून देण्याचा प्रयत्न होत आहे. अशा महिला सक्षमीकरणाबाबतच्या भारतीय धोरणांचा थोडक्यात आढावा घेण्याचा प्रयत्न या लेखातून केलेला आहे.

1. 1994 चे महिला धोरण :

1975 पासून कल्याणकारी कल्पनांची जागा विकसनशील या दृष्टिकोनाने घेतली सहाय्या पंचवार्षिक योजनेतील (1975-80) महिलांसंबंधीच्या तरतूदीमुळे बदलाची प्रक्रिया गतिमान झाली. कारण प्रथमच विकास प्रक्रियेत चालना देण्याची क्षमता महिलांच्या मध्ये आहे यावर भर देण्यात आला. तसेच स्त्रियांच्या प्रतिमा व त्यांचा आत्मविश्वास वाढविण्याच्या गरजेकडे लक्ष वेधण्यात आले. विकासाच्या संकल्पने बरोबरच सहभागाची संकल्पनाही आली. स्थानिक संस्था आणि त्यायोग्य स्त्रियांच्या हाती सत्ता सोपविण्याच्या दृष्टीने पंचायत राज सुधारण हे महत्वाचे पाऊल होते.

1990 मध्ये राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या स्थापनेनंतर महाराष्ट्रानेही 1993 मध्ये राज्य महिला आयोगाची स्थापना केली आणि 1994 मध्ये महाराष्ट्राने महिला विषयक धोरण जाहीर केले. असे धोरण जाहीर करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य ठरले. हे धोरण म्हणजे शासन महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी कोणती पाऊले त्वरीत उचलू शकेल याची निश्चिती करण्याचा एक प्रयत्न होता. महाराष्ट्रातील महिलांच्या शारीरिक, मानसिक आणि भावनिक जीवनाची गूणवत्ता सुधारून आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय व सामाजिक क्षेत्रांमध्ये महिलांसाठी समानता प्रस्थापित करणे हे या धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. हे धोरण एकूण 19 विभागांमध्ये विभागले होते. 1998 मध्ये यामध्ये थोडेफार बदल करून बालकल्याण विभागाचे नाव बदलून महिला व बाल विकास विभाग असे केले आहे. कल्याणाकडून विकासाकडे व विकासाकडून महिला सक्षमीकरणाकडे नेण्याच्या दृष्टीने हे महिला धोरण अत्यंत उपयुक्त व मार्गदर्शक ठरते.

2) 2001 चे महिला धोरण :

सुरुवातीच्या धोरणाच्या अंमलबजावणी अनुभवावरून तिसऱ्या धोरणाचे प्रारूप तयार करण्यात आले प्रामुख्याने सामाजिक व आर्थिक क्षेत्राबरोबरच राजकीय क्षेत्रातही महिलांच्या सहभागास न्याय देण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने 2001 मध्ये तिसरे महिला धोरण जाहीर केले. या धोरणाद्वारे महिला सक्षमीकरणासाठी शासकीय योजना आणि कृती कार्यक्रमाबरोबरच स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून विशेष प्रयत्नाला सुरुवात झाली. महिलांवरील अत्याचार रोखणे, त्यांना संरक्षण देणे, समाजातील विषमता दूर करून समानता प्रस्थापित करणे, गाव विकासात महिलांचा सहभाग वाढविणे, महिलांची आर्थिक उन्नती साधणे, क्षमता संवर्धित करणे ही महिला धोरणांची प्रमुख उद्दिष्टे आहेत. महिला सक्षमीकरणासाठी स्वयंसहाय्यता बचत गटावर आधारित विकास योजनांना महत्व देण्यात आले आहे. ग्रामीण भागात बचत गटाच्या माध्यमातून महिला एकत्र येतात. 73 व्या व 74 व्या घटना दुरुस्तीचा फायदा घेऊन महिला पंचायत राज संस्थामध्ये निवडून येतात. म्हणून 2001 च्या धोरणाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी मुख्यत्वे स्वयंसहाय्यता गटाची निर्मिती, ग्रामसभा सक्रिय करण्यासाठी ग्रामसभेपुर्वी महिला ग्रामसभा घेणे बंधनकारक आहे. यामुळे महिलांमध्ये सामूहिकता व एकीची भावना वाढीस लागते.

3) 2013 चे महिला धोरण -

महिला व बालविकास मंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्या समितीच्या शिफारशीनुसार महाराष्ट्राचे तिसरे महिला धोरण सुरु करण्यात आले. या धोरणामध्ये राज्यातील महिलांच्या सर्वांगीन विकासाकरिता, समाजातील पुरुषप्रधान संस्कृतीची मानसिकता दूर करणे व स्त्री-पुरुष परस्पर संबंध सहकार्याचे प्रस्थापित करणे हा प्रमुख उद्देश होता. या बरोबरच महिलांना धर्म, वंश, जात, प्रदेश सत्ता इ. कारणांमुळे होणाऱ्या हिंसाना तोंड देण्यासाठी, प्रतिकारासाठी पाठबळ देणे व या स्वरूपाच्या हिंसावर प्रतिबंधात्मक उपाययोजना करणे.

सारांश :

विशेषतः 19 व्या शतकापासून महिला सक्षमीकरणाला अधिक गती देण्यासाठी विविध योजनांच्या माध्यमातून प्रयत्न होताना दिसतात यासाठी शासकीय धोरणांची निश्चिती करण्यात आली केवळ शिक्षण आणि आर्थिक मदतीबरोबरच नवे विचार, नवे संशोधन करण्याच्या बाबतीत महिलांमध्ये जाणीव जागृती होण्यासाठी विशेष धोरणे आखण्यात आली. यांच्या अंमलबजावणीतून महिलांचे सक्षमीकरण करण्यावर भर देण्यात आलेला दिसून येते. 'चूल आणि मूल' या पलीकडे जाऊन महिलांनी स्वतःची ओळख निर्माण केली आहे. शिक्षणात, राजकारणात, प्रशासनात, समाजकारणात पुरुषांच्या बरोबरीने काम करतांना दिसतात यात शासकीय धोरणांचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

समाजातील देशातील महिला सक्षम झाल्यास तो समाज, देश विकासाबाबत सतत पुढे असतो तेथे लोकशाही नांदते. म्हणून महिला सक्षम होणे ही काळाची गरज बनलेली आहे. म्हणूनच शासकीय पातळीवरून महिला सक्षमीकरणाबाबत विशेष योजना राबविल्या जातात. तसेच यासाठीची निश्चिती अशी धोरणे आखण्यात आलेली दिसून येतात. अशा धोरणांच्या अंमलबजावणीतूनच महिला सक्षमीकरणाचे घ्येय साध्य होणार आहे.

संदर्भसूची :

1. Freire P the politics of Education, Culture, power and liberation, Macmillan condon - 1985

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Special Issue 25, Vol. 3
March 2020

Peer Reviewed
S.JIF

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

2. कडू महेंद्र -स्त्रियांचे सबलीकरण संकल्पना : वस्तुस्थिती व स्वरूप - योजना मासिक- मे 2002
3. गोटे-गव्हाणे शुभांगी- महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या : वरद पब्लिकेशन्स- डिसेंबर 2004 औरंगाबाद
4. जोशी स्मीता- महिला व बालविकास - गणराज्य प्रकाशन पुणे -2016
5. महिला व बालविकास - यशदा - 2002 पुणे